

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΑΚΡΙΤΗ

Σκοπός τῆς ἐργασίας αὐτῆς εἶναι νὰ δώσει, ἀνεπτυγμένες καὶ συμπληρωμένες μὲ νέα στοιχεῖα, βασικῆς σημασίας παρατηρήσεις, ποὺ διατυπώθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ μὲ συντομία στὸ βιβλίο μου «Ἀκριτικά, τὸ πρόβλημα τῆς ἐγκυρότητας τοῦ κειμένου Ε». Συγχρόνως παρέχονται νέες παρατηρήσεις μου στὸ κείμενο αὐτὸ καὶ στὸ πρόβλημα τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνικοῦ ἔπους γενικότερα. Ἡ νέα αὐτῆ πληρέστερη διαπραγμάτευση ἔγινε δυνατὴ χάρις στὴν πλουσιότατη βιβλιοθήκη ποὺ σχηματίσθηκε τὰ τελευταῖα χρόνια στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης στὸ Ρέθυμνο.

Στὸ βιβλίο ποὺ ἀνέφερα ζήτησα νὰ δείξω σὲ πόσο ἀδύνατες βάσεις στηρίζονταν τὸ οἰκοδόμημα τῶν θεωριῶν γύρω ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἑσχοριάλ. Αὐθεντικὰ καὶ σπάνια τοπωνύμια ποὺ μνημονεύονται σ' αὐτὸ θεωρήθηκαν φθαρμένα καὶ «estropiés de la pire façon»¹. Ἀργότερα, ἄλλοι εἶδαν σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ τοπωνύμια αὐτὰ ἐπαναλήψεις συλλαβῶν χωρὶς ἔννοια, χρήσιμες μόνο γιὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ μουσικοῦ μέλους, ὅπως τὸ τραγουδοῦσαν οἱ μεσαιωνικοὶ «βάρδοι»². Κι ὅμως φαινομενικὰ ἀκατάληπτες λέξεις, ὅπως *Ραχέ*, *Ἐμέκ*, *Παστρά*, ἀντιστοιχοῦν σὲ πραγματικὲς καὶ ἱστορικὰ γνωστὲς πόλεις τῆς Συρίας: *Raqqaḥ*, *Ἑμεσσα* (*Ἑμετζα* καὶ *Ἑμισσα* στὸν *Μαλάλα*, σ. 386 καὶ 426, ἄραβ. *Hims*) καὶ *Βόστρα* (ἔτσι στὸν *Θεοφάνη*, *De Boor*, σ. 336, ἄραβ. *Bosrā*). Καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι στὸ *κᾶστρο τοῦ Ραχέ* (E 527 κέ.) ζεῖ ἡ μητέρα τοῦ πρωταμιρᾶ τῆς Συρίας, γιοῦ τοῦ Ἄραβων, ἀφοῦ ἡ *Raqqaḥ* ὑπῆρξε πρᾶγματι ἔδρα τοῦ περιφήμου Harun ar-Rashid, ποὺ οἱ Βυζαντινοὶ τὸν ἔλεγαν Ἄραβων (πβ. Ἄραβων ὁ τῶν Ἀράβων ἀρχηγός, *Θεοφ.*, σ. 453) καὶ τοῦ ὁποίου κᾶστρο σῴζεται ὡς σήμερα στὴ *Raqqaḥ* τῆς Συρίας³.

1. D. C. Hesselning, *Le roman de Digénis Akritas*, *Λαογραφία* 3, 1911, σ. 540.

2. Gareth Morgan, *Κρητικά Χρονικά* 14, 1960, σ. 62-63, γιὰ τὶς λέξεις *Παδά*, *Παπαδά* καὶ *Παστρά*, ποὺ θεωροῦνται «repetitions of words and parts of words», ὅπως στὸ νεοελληνικὸ δημοτικὸ τραγούδι, π.χ. *ἐγὼ μ' ἢ βλά-ἢ βλάχα* κτλ.

3. Βλ. ἀπεικόνιση τῶν κᾶστρων τοῦ *Ραχέ-Raqqaḥ* καὶ *Παστρά-Bosra*, ἀντιστοιχῶς στὰ βιβλία: D. Talbot Rice, *Islamic Art*, Thames and Hudson, London, σ. 30, εἰκ. 21 καὶ W. Müller-Wiener, *Burgen der Kreuzritter*, München, σ. 69 κέ., εἰκ. 18, πίν. 92. Στὶς δημοσιεύσεις αὐτὲς χρονολογεῖται τὸ κᾶστρο τῆς *Raqqaḥ* στὸν Η' αἰ. καὶ τὸ κᾶστρο τῆς *Bosrā* στὸν Ζ' αἰ. μὲ ἀναμόρφωση στὸν ΙΒ' αἰ. Γιὰ τὴν *Raqqaḥ* ὡς ἔδρα τοῦ Harun ar-Rashid βλ. *The Cambridge History of Islam*, τόμ.

Ἡ ιστορική αὐτὴ ἀντιστοιχία εἶναι πολὺ σημαντική, καθὼς καὶ ἡ ἀκρίβεια τοῦ κειμένου Ε στὴ φωνητικὴ ἀπόδοση τοῦ ἀραβικοῦ τοπωνυμίου. Γιατὶ ὁ τύπος *Ραχέ* ἀποδίδει τὸ βαθὺ λαρυγγικὸ q^1 τοῦ ἀραβικοῦ *Raqqaḥ*, καὶ ἐπίσης τὴ μακρὰ λήγουσα, ποὺ τείνει πρὸς τὸ φθόγγο ε· πβ. τὰ ἀνάλογα *Μεδίνα* καὶ *Μέκκα* ποὺ ἀποδίδονται ὡς *Μεδινέ* καὶ *Μεκκέ* στὸ Χρονικὸ τῶν Τούρκων Σουλτάνων (σ. 31, σ. 125) καὶ σὲ ἄλλα μεσαιωνικὰ ἑλληνικὰ κείμενα. Ἐξ ἴσου ἀσφαλεῖς εἶναι οἱ ταυτίσεις *Bosrā - Bostra* καὶ *Hims - Emesa*, καθιερωμένες ἤδη ἀπὸ τὴν Encyclopaedia of Islam. Πρέπει μάλιστα νὰ παρατηρήσει κανεὶς ὅτι ὁ τύπος Ἐμὲκ (προφ. *Emetch*) εἶναι πιὸ κοντὰ στὸ ἀραβικὸ *Hims* (μὲ τελικὸ ἐμφατικὸ *sad*) ἀπὸ τὸν ἐξελληνισμένον τύπον Ἐμετσα καὶ τὸν λατινικὸν *Semecha*, μὲ τὸν ὁποῖο ἐπίσης παραδίδεται ἡ λέξις.

Ὅπως τὸ κάστρο τοῦ Ραχέ συνδυάζεται μὲ τὸν Ἀαρών, ἔτσι καὶ ἡ Ἐμὲκ συνδυάζεται στὸ κείμενο Ε 245 κέ. μὲ τοὺς Χασισίους (Assassins), φανατικούς μουσουλμάνους Ἰσμαηλίτες, ποὺ εἶχαν ἔντονη δράση στὴν πόλιν αὐτὴ μὲ τὴ μαρτυρημένη ιστορικὰ δολοφονία τοῦ κυβερνήτη Janah al-Dawla μέσα στὸ τέμενος τῆς Ἐμεσσας - Hims στὸν IB' αἰώνα².

I, A, 1970, σ. 125 καὶ H. Saladin, *Manuel d' art musulman*, Paris 1907, τόμ. I, σ. 324 κέ., II, σσ. 258, 284. Γιά τὴ γεωγραφικὴ θέση τῆς Raqqah βλ. *Encycl. Brit.*, τ. 17 (1973-74), λ. *Syria*, σ. 921, χάρτης: Ar-Raqqah, μὲ τὸν ἑναρθρο τύπο, στὴ νότια ἄκρη τοῦ Εὐφράτη. Τὸ κείμενο G φθεῖρει τὴ *Ραχέ* σὲ *Ραχάβ* καὶ διασπᾷ τὴ σχέση *Ραχέ-Ἀαρών* μετατρέποντάς τον σὲ Ἀμβρόν, δηλ. στὸν ἐμίρη τῆς Μελιτηνῆς, ἡ ὁποία δὲν μνημονεύεται ποτὲ στὸ ἔπος. Γιά τὴν ἀρχικὴ θέση τῶν στίχων Ε 145 κέ. βλ. H. Grégoire, *Byzantion* 15, 1940-41, σ. 99· E. Trapp, *Digenes Akrites, Synoptische Ausgabe*, σ. 100· Στ. Ἀλεξίου, Ἀκριτικά, σ. 25. Δὲν εἶναι ἴσως τυχαῖο ὅτι ἄλλα δύο πρόσωπα τοῦ κειμένου Ε, ὁ Μουσαλάμ καὶ ὁ Μουροτασίτης ἀντιστοιχοῦν σὲ ἱστορικὰ πρόσωπα συνδεδεμένα μὲ τοὺς ἀγῶνες τῶν Ἀβασιδῶν καὶ τὴ δυναστεία τους: Ἀβὸν Μουσλίμ καὶ *Mustarshid*, βλ. ἀντιστοίχως W. Muir, *Annals of the early Caliphate*, repr. 1968, σ. 449, καὶ C. E. Bosworth, *The Islamic Dynasties* (Islamic Surveys 5) 1967, σσ. 6, 7, 9.

1. Βλ. Heinz F. Wendt, Sprachen, *Das Fischer Lexikon*, 1961: «Die Kehllaute *g*, ein mit der Zungenwurzel gebildetes *k*», σ. 276 (Arabisch). Γιά τὸ *Hims - Ἐμὲκ* πβ. καὶ *Hidjra - Ἐγίρα*. Εἶναι τὸ *Χέμψ* τοῦ Κωνστ. Πορφ., *DAI* 25/69.

2. Bernard Lewis, The Sources for the History of the Syrian Assassins, στὸν τόμο *Studies in Classical and Ottoman Islam*, Variorum Reprints, London 1976, VIII (= *Speculum* 27, 1952), σ. 485 κέ. (Τὸ γεγονός προκάλεσε μεγάλη ἐντύπωση καὶ ἔνοπλη προσπάθεια τῶν Φράγκων νὰ καταλάβουν τὸ Homs). Πβ. τοῦ ἴδιου The Ismailites and the Assassins στὸ βιβλίον K. M. Setton, *A History of the Crusades*, τόμ. I (M. Baldwin, The first hundred years), κεφ. IV, σ. 116, γιά «Assassin militia from Homs», στὸ ἔτος 1126. Γιά τοὺς Χασισίους σὲ ἑλληνικὲς πηγές (μόνο τοῦ IB' αἰ.) καὶ γιά τὴ σημασία τους ὡς «termini ad quem» τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ κειμένου Ε, βλ. Στ. Ἀλεξίου, ἔ.ἀ., σ. 30 κέ. καὶ σ. 117. Γιά τὸν τύπον *Κασίσοι* τοῦ χωρίου Ε 245 (ἀντὶ Χασισοί) πβ. Ἀρμένιοι ἀντὶ Ἀρμένιοι καὶ Κασάνοι (*EEBS* 39-40, 1972-73, σ. 454, σημ. 4) ἀντὶ *Hassan*. Σημειώσω ὅτι στὰ 1227 οἱ Assassins τῆς Συρίας γίνονται ὑπο-

Ἡ ἀκρίβεια αὐτῆ τοῦ κειμένου Ε στὴν ἀπόδοση σπανιωτάτων ἢ μοναδικῶν σὲ ἑλληνικὰ κείμενα τοπωνυμίων τῆς Συρίας, καθὼς καὶ ἄλλων μικρασιατικῶν (*Μυλοκοπείων, Λυκανδοῦ, Πραινέτου*, καὶ τοῦ ποταμοῦ Ἐρμονος) θὰ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ δείξει τὴν παλαιότητα καὶ ἐγκυρότητά του καὶ τὸ ἀβάσιμο τῆς θεωρίας γιὰ τὴ δῆθεν προφορικὴ ἐπὶ αἰῶνες παράδοση καὶ καταγραφή του στὴν Κρήτη στοὺς ΙΕ'-ΙΣΤ' αἰῶνες. Γιατὶ ἡ μακρὰ διατήρηση τέτοιων γεωγραφικῶν καὶ ἱστορικῶν στοιχείων στὴν προφορικὴ δημοτικὴ ποίηση τῶν μέσων καὶ νεωτέρων ἑλληνικῶν χρόνων εἶναι ἀντίθετη μὲ βασικοὺς νόμους ποὺ ἰσχύουν στὴν ποίηση αὐτή¹. Παρατηρεῖ μάλιστα κανεὶς ὅτι οὔτε καὶ στὴ νεώτερη γραπτὴ παράδοση τοῦ ἔπους μπόρεσαν νὰ διατηρηθοῦν τὰ τοπωνύμια καὶ τὰ ἱστορικὰ αὐτὰ στοιχεῖα πολὺ καιρὸ, καὶ ἡ ἀντικαταστάθησαν ἢ ἐφθάρησαν ἢ χάθησαν ἐντελῶς.

Ἐνα ἄλλο μειονέκτημα τῆς μεθόδου τῶν πρώτων ἐρευνητῶν ἦταν (ἐκτός ἀπὸ τὴν παράλειψη ἐξαντλητικῆς ἐξετάσεως τῶν πραγματικῶν στοιχείων, ποὺ ἔχουν βασικὴ σημασία γιὰ τὴν ἀξιολόγηση ἐνὸς κειμένου) ἡ εὐκολὴ προσφυγὴ σὲ ὑποθετικὰ χωρία (αλογίων προτύπων), ποὺ κατὰ τὴ γνώμη τους ὄσοντάκης τοῦ Ε τὰ παρανοοῦσε καὶ γι' αὐτὸ τὰ ἐφθειρε, ἐνῶ στὴν πραγματικότητά αὐτοὶ δὲν κατανοοῦσαν τὸ ἀκριτικὸ κείμενο. Τὴ μέθοδο τῶν παρανοήσεων τὴν ὥθησε ὡς τὸ γελοῖο ὁ Ἀντώνιος Χατζῆς² ὁ ὁποῖος, ἀνάμεσα σὲ πολλὰ ἄλλα, ὑποστήριξε ὅτι ἡ φράση αὐτὸς σκυλί *Ρωμαῖος ἔν*, τοῦ κειμένου Ε 29, ἀποτελεῖ παρανόηση τοῦ χωρίου ὁ *Ρωμαῖος δευὸς ἐστὶ* (G I 189): «Ὁ Ε ἀντὶ τῆς λ. *δευὸς ἀνέγνω κυνὸς καὶ ἔγραψε σκυλί*». Στὴν πραγματικότητά πολὺ ἐγκυρότερη (καὶ φυσικὴ στὸ στόμα ἐνὸς Σαρακηνοῦ) φαίνεται ἡ ζωνρὴ ἔκφραση τοῦ κειμένου Ἐσχοριάλ αὐτὸς σκυλί *Ρωμαῖος ἔν*. Ἡ γραφὴ αὐτὴ βρῖσκει μάλιστα μιὰ ἀπροσδόκητὴ ἐπιβεβαίωση σὲ παλιὰ ἀραβικὴ διήγηση, στὴν ὁποία ὁ Harun ar-Rashid ἀποκαλεῖ σὲ γράμμα του, τὸν αὐτοκράτορα Νικηφόρο «the dog of the Romans»³. Εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὸ ὅτι μὲ ἀνάλογο τρόπο προσφωνοῦν στὸ Ε 129 οἱ πέντε Χριστιανοὶ ἀδελφοὶ τὸν ἀμιρὰ ποὺ

τελεῖς τῶν Φράγκων, Bosworth, ἔ.ἀ., σ. 127 κέ. ἐπομένως ἡ σημασία τους μειώνεται ἔκτοτε. Γιὰ τ' Ὁραζαβοῦρον (E 246) πιστεύω τώρα ὅτι ταυτίζεται μὲ τὴν πόλη *Dair az-Zawr* τῆς Συρίας.

1. Ν. Πολίτης, *Λαογραφικὰ σύμμεικτα*, 1, σ. 246 κέ. Πρόκειται γιὰ τὸ νόμο τῶν «οἰκειῶν βιωμάτων» κατὰ τὴν εἰστοχὴ διατύπωση τοῦ Δ. Λουκάτου, ποὺ ἰσχύει καὶ στὴν ἀφήγηση παραμυθιῶν, *Καρπαθιακὲς Μελέτες*, 1, 1979, σ. 57 κέ. Στὰ παραδείγματα ποὺ συγκέντρωσα, σχετικὰ μὲ τὸ δημοτικὸ τραγούδι (*Ἀκριτικά*, σ. 37 καὶ σημ. 98) προσθέτω τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ Γεφυριοῦ τῆς Ἄρτας στὴ Μεσαρά: Θ. Δετοράκη, *Ἀνέκδοτα δημοτικὰ τραγούδια τῆς Κρήτης*, Ἡράκλειο 1976, σ. 107.

2. *BNJ* 10 (1934), σ. 395.

3. Bernard Lewis, *Islam, from the Prophet Muhammad to the capture of Constantinople*, New York 1974, σ. 28. Πβ. M. Canard, *Byzantion* 32, 1962, σ. 350.

ἔχει ἀπαγάγει τὴν ἀδελφή τους: *σκύλε τῆς Συρίας*. Ἡ ἀνταλλαγή τέτοιων φιλοφρονησεων μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Ἀράβων ἦταν, ὅπως φαίνεται, συνηθισμένη στὴ λαϊκὴ προφορικὴ ἢ γραπτὴ ἀφηγηματικὴ παράδοση τῶν δυὸ λαῶν. Ἔτσι ἐνισχύεται ἡ αὐθεντικότητά καὶ τοῦ χωρίου αὐτοῦ τοῦ Ε, πού ἄστοχα τὸ παραδιόρθωσε ὁ Ξανθουδίδης σὲ *στύλε τῆς Συρίας*¹.

Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, δὲν εἶναι πιά πιστευτὴ ἡ παλιὰ ἄποψη τοῦ Hessel-ing² ὅτι στὸ Ε 828 τὰ *ὄφια δερμάτια* τοῦ λαγούτου τοῦ Διγενῆ ἀποτελοῦν παρανόηση τοῦ χωρίου *ὄϊων ἔντερα* τῆς («λογία») συντάξεως Τ 1244, ἀφοῦ ἀποδεδειγμένα ὑπάρχουν εἶδη παλιῶν ἀραβικῶν λαγούτων «covered with skin»³. Ἀντιθέτως, εἶναι πιθανότερο ὅτι στὴ διασκευὴ Τ ἢ λ. *ὄϊων* ἀντικατέστησε τὸ δημῶδες *ὄφια* τοῦ Ε, σύμφωνα μὲ κανόνα τῆς διασκευαστικῆς ἐργασίας, πού καὶ ὅταν ἀλλοιώνει τὸ νόημα, συχνὰ προτιμᾷ νὰ χρησιμοποιεῖ λέξεις πού μοιάζουν ἡχητικά. Ἔτσι τὰ *μούρη*, *δξυκάστορα*, *στρεφνὰ* τοῦ Ε λειαιόνονται στὰ G I 270, IV 226, VI 588, στὰ ἡχητικῶς ὅμοια *μωρίαν*, *ἐξάκουστα*, *τερπινῶς*. Ἐπίσης τὸ ὑπλὸ χωρίο Ε 1285, ὅπου κάποιος ἀπελάτης πέφτοντας ἀπὸ τὸ ἄλογο «σκορπίζει σὲ κομμάτια τὸν ἀγκῶνα του σὰν πῆλινο φλιτζάνι στὴ γῆ» δὲν ἀποτελεῖ παρανόηση ἐνὸς ὁμηρικοῦ στίχου (Ἰλ. Ε 305), παρὰ μόνο στὴ φαντασία τοῦ Hessel-ing καὶ τοῦ Καλονάρου⁴.

Νομίζω ἄλλωστε, σχετικὰ μὲ τὴν περίεργη θεωρία τῶν παρανοήσεων ὅτι δὲν ὑπάρχει παράδειγμα κειμένου πού νὰ συνετέθη μὲ τὸν τρόπο αὐτό, δηλαδή μὲ τὴν ὑποτιθέμενη ἀσυνάρτητη ἀπόδοση ἐνὸς παρανοουμένου προτύπου. Οἱ παρανοήσεις, ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχουν πραγματικὰ (σὲ μεμονωμένες περιπτώσεις δημοτικῶν τραγουδιῶν πού προέρχονται ἀπὸ δημοφιλῆ ἐντεχνα κείμενα, ποτὲ ἀπὸ ἀρχαϊστικά), ἔχουν ἐντελῶς διαφορετικὸ χαρακτήρα. Ἔτσι σὲ κρητικὴ προφορικὴ παραλλαγὴ τῆς «Ἐρωφίλης», πού ἐδημοσίευσε ὁ συνάδελφος κ. Θ. Δετοράκης, ἡ φράση τοῦ προτύπου (πράξη Ε' 277) *γιατὶ μοῦ μίγησε μὲ τὸν Ἀρμόδη, κρῖνω* κτλ. παρανοεῖται βέβαια καὶ γίνεται *τοῦ μίγησε μ' ἔνα κρῖνο*, ἀλλὰ ἡ παρανόηση αὐτὴ, πού μεταβάλλει τὸ ρῆμα *κρῖνω* σὲ ἀξίωμα τοῦ Ἀρμόδη (ΚΧ 26, 1974, σ. 57), δὲν εἶναι ἀσυνάρτητη ἀλλὰ ὑπακούει σὲ μιὰ ὀρισμένη λογικὴ καὶ δίδει σαφὲς νόημα. Δὲν ἔχει λοιπὸν καμιὰ βάση ἢ θεωρία τοῦ Καλονάρου, πού ἔβλεπε σὲ κάθε δύσκολο (γι' αὐτὸν) χωρίο «ἀσυναρτησίας τοῦ διασκευαστοῦ»⁵.

1. Χριστιανικὴ Κρήτη, 1, 1912, σ. 546. Ὁ Trapp ὀρθῶς *σκύλε*.

2. Ἐ.ἀ., σ. 547, Καλονάρος, 2, σ. 162.

3. Bernard Lewis, *The World of Islam*, Thames and Hudson, London 1976, σ. 168. Γιὰ τὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ σήμερα ἑλλιποῦς χωρίου Ε 828 βλ. Στ. Ἀλεξίου, ἔ.ἀ., σ. 14 κέ. καὶ σ. 99 κέ.

4. Ἀντιστοίχως, ἔ.ἀ., σ. 548 καὶ σ. 180. Βλ. ἐρμηνεῖα τοῦ σχετικοῦ χωρίου Ε 1285 στὰ Ἀκριτικά μου, σ. 13 κέ.

5. Ἐ.ἀ., σ. 136, σημ. στὸ Ε 145 κέ.

Ἐλλειψη ἐπιστημονικῆς μεθόδου δείχνουν καὶ οἱ ἀντιφάσεις στὶς κρίσεις ἑνὸς ἄλλου ἐρευνητῆ, τοῦ J. Mavrogordato, ποὺ σὲ μιὰ σελίδα τοῦ βιβλίου του χρονολογεῖ τὴν καταγραφή τοῦ κειμένου E «not before the end of the fifteenth century» καὶ στὴν ἀμέσως ἐπόμενη τοῦ βρίσκει «qualities of a seventeenth - century ballad», λησμονώντας τὴ χρονολογία τοῦ χειρογράφου¹. Δὲν προσδιορίζονται ἄλλωστε οἱ μπαλάντες αὐτὲς τοῦ ΙΖ' αἰώνα ποὺ μοιάζουν μὲ τὸ κείμενο τοῦ Ἐσχοριάλ.

Οἱ παλιές αὐτὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν κρητικὴ προέλευση, τὸν προφορικὸ χαρακτήρα καὶ τὴ χαμηλὴ χρονολόγηση τοῦ E φαίνονται σήμερα χωρὶς ἐπαρκῆ βάση καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι μελετητὲς τοῦ κύρους τοῦ M. Μανούσκα ἀπέφυγαν νὰ συσχετίσουν τὸν Ἐσχοριάλ τοῦ Ἐσχοριάλ μὲ τὴν ἔντεχνη ἢ δημοτικὴ κρητικὴ παραγωγή, ἢ ὅποια ἔχει ἕνα ἐντελῶς διαφορετικὸ χαρακτήρα².

Καταλαβαίνω ὅμως ὅτι πολλὲς ἀντιρρήσεις θὰ ὑπάρξουν ἀκόμη ὡς πρὸς τὴν ὑψηλὴ χρονολόγηση ποὺ ὑποστήριξα γιὰ τὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ E, στὸν IB' αἰώνα. Ἄλλὰ καὶ τὸ συμπέρασμα αὐτὸ θὰ φανεῖ λιγότερο τολμηρό, ἂν προσέξει κανεὶς τὴν προτεραιότητα πολλῶν χωρίων τοῦ E ἔναντι τοῦ G.³ Ἰδιαίτερη σημασία ἔχουν οἱ στίχοι E 543, 875 καὶ 957, στοὺς ὁποίους ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἔκφραση καλὰ ἢ αὐτὰ τὰ συντυχαίνεις, καὶ καλὰ λέγεις; οὕτως μοῦ συντυχαίνεις; μὲ φανερὴ σημασία μομφῆς, πβ. σήμερα «εἶναι σωστὰ αὐτὰ ποὺ λές; ἔτσι λές;» Ὁ ἐκφραστικὸς αὐτὸς τρόπος εἶναι παλαιότατος. Ἔτσι, στὸν Πλούταρχο (Ἀντώνιος 85, 4), ὅταν ἕνας ἀπεσταλμένος τοῦ Ὀκταβιανοῦ

1. *Digenes Akrites*, Oxford, 1956, σ. XVIII καὶ σ. XIX. Οἱ ἀπόψεις γιὰ ὑστερογενὴ εἰσαγωγή στοιχείων ἀπὸ νεώτερα τραγούδια στὸν Ἐσχοριάλ E (πβ. καὶ R. Beaton, *Folk Poetry of Modern Greece*, 1980, σ. 82) βασίζονται σὲ γενικὲς ἐντυπώσεις τῶν μελετητῶν καὶ ὄχι σὲ συγκεκριμένους παραλληλισμοὺς μεταξὺ χρονολογημένων τραγουδιῶν καὶ χωρίων τοῦ κειμένου. Συγγένεια ὑπάρχει μὲ τὸ ἀναμφισβήτητα βυζαντινὸ ἄσμα τοῦ Ἀρμούρη (αὐτ., σ. 85), ἀλλὰ δὲν νομίζω ὅτι ἔχομε ἐνδείξεις γιὰ εἰσαγωγή τῶν στοιχείων αὐτῶν ἀπὸ τὸν Κρητικὸ γραφέα τοῦ E, ποὺ οὔτε κἀν θὰ ἤξερε τὸν «Ἀρμούρη». Ἄλλωστε μιὰ τέτοια ἀνάμειξη θὰ ἦταν ἀντίθετη πρὸς τὸν μηχανικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ἐργάζεται ὁ γραφέας καὶ θὰ τοῦ δημιουργοῦσε ἀνυπέβλητες δυσκολίες.

2. *Ἡ κρητικὴ λογοτεχνία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας*, 1965, σ. 7 κέ. Στὴ βυζαντινὴ κληρονομιά ἀποδίδεται σωστὰ μόνον τὸ προφορικὸ ἀκριτικὸ τραγούδι. Ἐγώ, ἀκόμη καὶ στὴ δεύτερη ἔκδοση τῆς *Κρητικῆς Ἀνθολογίας* (1969, σ. 11), δὲν ἀπέφυγα τὸν κοινὸ τύπο τῆς «ὄψιμης καὶ κρητικῆς παραλλαγῆς τοῦ ἔπους» (E). Ἀπροκατάληπτες ἔρευνες μὲ ὀδήγησαν ἀργότερα σὲ διαφορετικὸ συμπέρασμα.

3. *Ἀκριτικά*, σ. 57 - 70. Γιὰ τὸ χωρίο G I 159 *σπαθίον τὴν ὑπόδοχην* νομίζω τῶρα ὅτι ἔχει καλῶς. (Ἵπνοεῖται ἢ πρὸ τοῦ ἀγώνα δοκιμαστικὴ ἄσκηση, ὅπως στὸν «Ἀρμούρη», στ. 81-82). Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ G στὸν IB' αἰ. βλ. αὐτ., σ. 53-56. Βάση: ἡ μνεία τέλους τοῦ Ἰκονίου, τῶν παλαιῶν νομισμάτων, καὶ ἡ ἐπίδραση τοῦ σοφιστικοῦ μυθιστορηματοῦς. Τὸ *μανδίλιον τοῦ Νέεμαν* καὶ τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου εἶναι χωρὶς χρονολογικὴ ἀξία. Οἱ στίχοι τοῦ E ποὺ ἀκολουθοῦν ἐδῶ παρέχονται μετρικὰ ἀποκατεστημένοι

βλέπει νεκρή τὴν Κλεοπάτρα λίγο μετὰ τὴν αὐτοκτονία της, ἀποτείνει στὰ κορίτσια τῆς ἀκολουθίας της ὀργισμένος (ὀργῆ) τὴ φράση: *καλὰ ταῦτα, Χάρμιον; καὶ ἡ νέα ἀπαντᾷ κάλλιστα μὲν οὖν*¹. Στὸ χωρίο E 875 κάτι ὅμοιο λέγεται ἀπὸ τὸν Διγενῆ πρὸς τὴν κόρη στὴ στιγμή τῆς ἀπαγωγῆς, ὅταν ἐκείνη διαστάζει νὰ τὸν ἀκολουθήσει καὶ ἐκφράζει τοὺς φόβους της γιὰ τὸν κίνδυνο ποὺ διατρέχουν (E 870 κέ.):

*«Αἰθέρντα, ἂν παρακατεβῶ καὶ ἐπάρης με μετ' ἔσσυ
καὶ φθάσῃ σε τὰ ἀδελφία μου καὶ τὸ συγγενικόν μου,
ἔσσαν νὰ σκοτώσουσιν καὶ ἐμέναν νὰ διαγείρουν,
νὰ στερηθῆς τὴν νεότην σου τὴν ὄρμαιαν ὡς δι' ἐμέναν».*
Καὶ τότε ὁ νεώτερος οὕτως ἀπολογᾶται:
*«Καλὰ λέγεις, κοράσιον; Οὕτως μοῦ συντυχαίνεις;
Ἐγὼ μόνος καὶ μοναχὸς φουσάτα πολεμίζω...
κ' ἐσὺ ἀδελφούς σου μοῦ λαλεῖς, πατέραν καὶ γενέαν;»*

Στὸ ἀντίστοιχο χωρίο G IV 457 κέ. παρανοεῖται ἡ ἔκφραση αὐτή, γιὰτι προφανῶς στὸ κείμενο, ποὺ μεταγλώττιζε ὁ συντάκτης τοῦ G, ἔλειπε τὸ ἀπαραίτητο ἐρωτηματικό, ὅπως λείπει καὶ στὸ χειρόγραφο τοῦ Ἐσκοριάλ, καὶ ὅπως τόσο συχνὰ συμβαίνει στὴ μεσαιωνικὴ καὶ νεώτερη παλαιογραφία². Γι' αὐτὸ ὁ συντάκτης τοῦ G στὸ χωρίο IV 457 διασκευάζει τὸ στίχο τοῦ προτύπου του κάνοντας τὸν Διγενῆ νὰ δέχεται ὡς σωστὴ τὴν ἄρνηση τῆς κόρης:

*ἐπαινῶ σου τὴν ἔνστασιν, ὦ πανευγενεστάτη*³.

Καὶ ἐπειδὴ ἡ συμφωνία αὐτὴ τοῦ Διγενῆ πρὸς τὰ λεγόμενα τῆς κόρης εἶναι παράλογη καὶ ἀντίθετη πρὸς τὴν πλοκὴ (στὴν ὁποία ἡ ἀπαγωγή πραγματοποιεῖται), ὁ διασκευαστὴς προσθέτει μιὰ μακρὰ, ἀδέξια καὶ ἀσύνητα ἀνάπτυξη⁴, προσπαθώντας νὰ δικαιολογήσει τὸ ἄτοπο αὐτὸ ἐπαινῶ. Ἀλλὰ ἡ

1. Γιὰ τὸ βεβαιωτικὸ μὲν οὖν πβ. J. Humbert, *Syntaxe grecque*, Paris 1954, σ. 429 κέ., παράγρ. 751: «cette valeur apparait souvent en r é p o n s e dans le dialogue», π.χ. Eὐθύδ. 284 B: οἱ ῥήτορες ὅταν λέγωσιν ... οὐδὲν πράττουσι; — Πράττουσι μὲν οὖν κτλ. Ἀπὸ αὐτὰ γίνεται φανερὸ ὅτι καὶ στὴ φράση τοῦ Πλουτάρχου *καλὰ ταῦτα, Χάρμιον*, πρέπει νὰ τεθεῖ ἐρωτηματικό. Ἐτσι ἀκολουθεῖ φυσικὰ ἡ ἀπάντηση *κάλλιστα μὲν οὖν*. Γιὰ τὴν ὀψιμη ἐμφάνιση καὶ σπανιότητα στὴ χρῆση τοῦ ἐρωτηματικοῦ βλ. Ἄ. Σιγάλα, *Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς*, β' ἔκδ., Θεσσαλονίκη 1974, σ. 338.

2. Ἀκόμη καὶ στὸν αὐτόγραφο Φορτουνάτο τοῦ IZ' αἰ. «ἀπουσιάζουν ἐντελῶς τὸ ἐρωτηματικὸ καὶ ἡ τελεία»: Φορτουνάτος, κριτικὴ ἔκδοση A. Vincent, Ἡράκλειο 1980, σ. ο'.

3. Πρόκειται γιὰ διόρθωση τοῦ Ἄγ. Τσοπανάκη (ἀντὶ ἔκστασιν) βάσει τοῦ A 1895, *Ἑλληνικά*, 17, 1962, σ. 84 κέ. με σημασία «ἐπαινῶ τὴν ἀντίρρησή σου». Πβ. καὶ N. Eideneier, *Ἑλληνικά*, 23, 1970, σ. 302. Ἐτσι ὀρθὰ καὶ ὁ Trapp.

4. Στὸ χωρίο A 1895 κέ. μειώνονται οἱ σολοικισμοί, ἀλλὰ μένει ἡ παρανόηση.

ἐγκυρότητα καὶ προτεραιότητα τῆς γραφῆς τοῦ E ἐπαληθεύεται ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη τοῦ ἴδιου ἐκφραστικοῦ τρόπου, τῆς «ἐρωτηματικῆς μορφῆς», στὰ ἄλλα δυὸ χωρία ποὺ ἀναφέραμε, δηλαδὴ στὸ E 543, ὅταν ὁ ἀμιράς ἀντικρούει τὴν πρόταση τῆς μητέρας του νὰ ἐπανεέλθει στὸν μωαμεθανισμό:

σώπασε, μήτηρ μου, καλὰ ᾽ν' αὐτὰ τὰ συντυχαίνεις;

καὶ ἐπίσης στὸ E 957, ὅταν ὁ Διγενῆς ἀρνεῖται νὰ ἀφήσει τὴν κόρη, ὅπως αὐτὴ τοῦ προτείνει, κατὰ τὴν καταδίωξή τους ἀπὸ τὰ ἀδέλφια της:

καλὰ λέγεις, κοράσιον, γλυκέα μου συνοδεία;

Ἡ τριπλῆ ἐπανάληψη στὸ E δείχνει ὅτι ἡ «ἐρωτηματικὴ μορφή»¹ ἀποτελεῖ formula, καὶ εἶναι ἄξιο προσοχῆς ὅτι ἡ formula αὐτὴ παρανοεῖται ἢ ἐξαφανίζεται στὰ ἀντίστοιχα χωρία τῆς Grottaferrata. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ εἶναι πολὺ σημαντικὴ γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἀμοιβαίας σχέσης τῶν δυὸ κειμένων. Ἐξ ἴσου σημαντικὴ εἶναι ἡ ἀκόλουθη παρατήρηση.

Ἵπάρχει στὸ G ἕνας χαρακτηριστικὸς ἐξαρχαῖσμός ποὺ πείθει ὅτι τὸ G παραφράζει δημῶδες κείμενο. Στὸ χωρίο VI 95 κέ. ὁ Διγενῆς διηγεῖται τὰ ἀκόλουθα:

*καὶ ὡς εἶδον τὸν λέοντα, συντόμως εἰσπηδήσας,
φέρων ράβδον ἐν τῇ χειρὶ τοῦτον εὐθὺς ἐκπίπτω,
πατάξας δὲ τὴν κεφαλὴν ἔθανε παραχορήμα.*

Στοὺς στίχους αὐτοὺς μᾶς παραξενεύει ἡ χρῆση τοῦ ἐκπίπτω ὡς μεταβατικοῦ καὶ ἡ σύνταξή του μὲ αἰτιατικὴ, μὲ τὴ σημασία «ἐπιτίθεμαι ἐναντίον κάποιου». Εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατο νὰ γεννηθῆκε ἡ σύνταξη καὶ ἡ σημασία αὐτὴ τοῦ ἐκπίπτω σὲ ἕνα πρωτότυπο ἑλληνικὸ κείμενο. Ἡ ἀπορία λύεται, ὅταν ἀνατρέξωμε στὸ ἀντίστοιχο χωρίο E 1135:

ἐκεῖνος εἶχε τὴν βουλήν ἵνα μὲ ἀποπέση,

δηλαδὴ «ἐκεῖνος (ὁ λέων) ἐτοιμαζόταν νὰ μοῦ ἐπιτεθεῖ». Πβ. καὶ E 1478: *κἂν ὅσοι μὲ ἀποπέφτουσι, ὅσοι καὶ ἂν μοῦ ἐπιτεθοῦν*. Ἀντίθετα πρὸς τὴ μοναδικότητα τοῦ μεταβατικοῦ ἐκπίπτω στὸ G, ἡ ἐπανάληψη τοῦ ἀποπέφτω στὸ E, σὲ δυὸ παραδείγματα, πείθει ὅτι στὴ δημῶδη μορφή τοῦ ἔργου ὡ π ἦ ρ χ ε ἢ λ. ἀποπέφτω μὲ τὴν ἔννοια «ἐπιτίθεμαι». Ἄλλο ἕνα παράδειγμα ἀπὸ τὸν Λίβιστρο E 2111 *ὅταν τὸν ἀποπέση, ὅταν τοῦ ἐπιτεθεῖ*, δείχνει

1. Πβ. καὶ ἄσμα ἀπὸ κώδικα τῶν Μετεώρων, ποὺ ἐδημοσίευσε ὁ Ν. Βέης, *Παναθήναια* 19, 1909-10, σ. 212: *καλὰ ᾽ναι αὐτὰ, μανίτσα μου*, κτλ. ὡς μορφή. Οὔτε αὐτὸς ἀντιλήφθηκε ὅτι ἡ φράση εἶναι ἐρωτηματικὴ. Σωστά θέτει ὁ Trapp ἐρωτηματικὸ στὸ E 354. Πβ. καὶ T 2124.

ὅτι πρόκειται γιὰ ἔγκυρη λέξη τῶν μεσαιωνικῶν ἑλληνικῶν¹. Σημειῶνω ὅτι ὁ σχηματισμός, μὲ τὴν ἀπὸ ἐπιτατικῆ, εἶναι κανονικός, ὅπως στὰ ἀνάλογα ἀποφοβερίζω «ἀπειλῶ», ἀποπηδῶ, ἀπογλακῶ (βλ. Λεξικό Κριαρᾶ καὶ Γλωσσάριο Ἑρωτοκρίτου, ἔκδ. Στ. ᾽Αλεξίου). Πβ. ἐπίσης *παραπέφτω* (Διγ. Ε 1355) καὶ *καταπέφτω*, ἄορ. τόσοι μ' ἐκαταπέσασι στὸν ᾽Απόκοπο 481, καθὼς καὶ τὸ νεοελληνικὸ «ἔπεσαν πάνω μας» = «μαῖς ἐπετέθησαν». Τὸ *ἐκπίπτω* τοῦ G εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία μιὰ ἀδέξια ψευδοαρχαϊστικὴ ἀπόδοση τοῦ δημῶδους ἀποπέφτω τῆς παραδόσεως Ε.²

Ἄν ὅμως τὸ G παρανοεῖ, ἐξαρχαῖζει καὶ φθείρει ἔγκυρα στοιχεῖα τοῦ Ε, τότε τὸ Ε, στὴν ἀρχικὴ του μορφή, πρέπει νὰ προηγεῖται τοῦ G. Τὰ δείγματα προτεραιότητος τοῦ κειμένου ᾽Εσκοριάλ πού εἶδαμε ἐδῶ καὶ ὅσα ἄλλα ἐμνημονεύσαμε στὰ «Ἀκριτικά»³ εἶναι εὐγλωττα καὶ δὲν μποροῦν μὲ κανένα τρόπο νὰ ἐξηγηθοῦν ἀπὸ μιὰ δῆθεν ἐκ τῶν ὑστέρων διόρθωση τοῦ Ε βάσει «παλαιῶν πηγῶν» ἢ ἀπὸ ἐπίδραση ἀσμάτων κτλ. Κανένα δημῶδες μεσαιωνικὸ ἑλληνικὸ κείμενο δὲν ἀναπαλαιώθηκε μὲ τὸν τρόπο αὐτό. Προσθέτω ἕνα ἀκόμη παράδειγμα.

Στὸ χωρίο G I 296 ὁ ἀμιράς καυχᾶται (ἔπειτα ἀπὸ μιὰ γεωγραφικὰ ἄτακτη ἀπαρίθμηση τῶν μικρασιατικῶν πόλεων πού κατέλαβε στὴν ἐπιδρομὴ του) ὅτι:

πλήθη ληστῶν ὑπέταξα καὶ πάντα τὰ θηρία.

Φαίνεται ὅμως κάπως ἄτοπο οἱ Σαρακηνοὶ στὴ βιαστικὴ ἐπιδρομὴ τους, πού ἔχει σκοπὸ τὴ σύλληψη καὶ ἀπαγωγὴ Χριστιανῶν αἰχμαλώτων καὶ λαφύρων, νὰ ὑποτάσσουν ληστὲς καὶ θηρία. Ἄλλωστε σὲ τί συνίσταται ἡ ὑποταγὴ αὐτῆ τῶν θηρίων; Ὅπως στίς προηγούμενες περιπτώσεις, ἔτσι καὶ ἐδῶ ἡ φράση τοῦ G ἀποκαθίσταται καὶ γίνεται σαφές, ἂν ἀνατρέξει κανεὶς στὸ χωρίο Ε 1790. Αὐτὸς πού μιλεῖ γιὰ τὴν ὑποταγὴ τῶν ληστῶν δὲν εἶναι ὁ ἀμιράς, ἀλλὰ ὁ φυσικὸς θεμελιωτὴς τῆς τάξης στίς ἄκρες, ὁ διώκτης τῶν ἀπελατῶν Διγενής· καὶ δὲν καυχᾶται ὅτι ὑπέταξε τὰ θηρία, ἀλλὰ τὴν *Συρίαν*:

1. Λεξικό Κριαρᾶ, λ. ἀποπέφτω, ὅπου καὶ ἐρμηνεῖα τῆς παραγωγῆς. Ἡ λέξη καὶ σήμερα, βλ. Λεξικό Ἀκαδημίας, λ. ἀποπέφτω, μὲ διαφορετικὴς σημασίες.

2. Ἄσκοπα διορθῶναι ὁ Hesseling ἐπιπέφτουσι στὸ χωρίο Ε 1478. Ἔτσι καὶ ὁ Trapp. Ἡ Καραγιάννη, Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας τοῦ ᾽Εσκοριάλ, 1976, σ. 126, διατηρεῖ τὸ ἀποπέφθουσι τοῦ χειρογράφου, πβ. σ. 117 κέ., ὡς ὑπεραρχαϊσμός, ἐνῶ καὶ αὐτὸ καὶ τὸ πίσθη ἀντὶ πίσθη εἶναι ἀπλὰ λάθη τῶν γραφῶν, χωρὶς καμιά ἐγκυρότητα. Σημειῶνω ἐδῶ ὅτι τὸ ἐκπίπτω τοῦ G διατηρήθηκε καὶ στὴ Συμπίληση (Τ 1973 καὶ 2261).

3. Στ. ᾽Αλεξίου, ἔ.ἀ., κεφ. VIII, Συγκριτικὴ ἐξέταση τῶν κειμένων G καὶ Ε, σσ. 57-70, 96 κέ.

ἄτους> ληστάδας ἐπάταξα καὶ ὄλην τὴν Συρίαν,
τὰς ἐρήμους κατέστησα πόλεις κατοικημένας...¹

Δίδεται ἔτσι ἀκριβῆς ἱστορικὰ εἰκόνα γιὰ τὸν διμέτωπο ἀγώνα τῶν Ἀκριτῶν, ἀπὸ τῆ μιᾶ πλευρὰ πρὸς τοὺς ἀπελάτες καὶ ληστὲς τοῦ ἑσωτερικοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πρὸς τοὺς Ἀραβες τῆς Συρίας.

Ἄς δοῦμε τώρα ἓνα ἄλλο χωρίο πού συχνά ἔχει χρησιμοποιηθῆ σὲ παραβλή πρὸς τὸ G ὡς ἐνδειξη ἐναντίον τοῦ κύριου τοῦ κειμένου Ἐσχοριάλ. Πρόκειται γιὰ τὸ τραγούδι πού λέει ὁ Διγενῆς (E 839 κέ.), ἐνῶ πηγάζει γιὰ τὴν ἀπαγωγὴ τῆς ἀγαπημένης του:

*Εἴ τις ἐφίλησεν μακρὰν, γοργὸν οὐκ ὑπαγαίνει,
τὰς νόκτας οὐ περιπατεῖ, τὸν ὕπνον οὐ στερεῖται,
οὐ θέλει τὸν παράδεισον μὲ τὰ μυρίσματά του.
Ἐγὼ μακρὰν> ἐφίλησα, ἀλλὰ γοργὸν ὑπάγω,
καὶ ἐγὼ ὡς διὰ τὴν πανέμνοστην ὕπνον οὐδὲν κοιμοῦμαι².*

Ἄρισμένοι ἐρευνητὲς³ ἐθεώρησαν ὅτι ἐδῶ ὑπερέχει σὲ λογικὴ συνέπεια καὶ σαφήνεια τὸ ἀντίστοιχο χωρίο G IV 401 κέ.:

*Ὅστις φιλήσειεν ἐγγύς, τοῦ ὕπνου οὐκ ὑστερεῖται,
ὁ δὲ φιλῶν ἀπόμακρον μὴ ἀμελή τὰς νόκτας·
ἐγὼ μακρόθεν ἀγαπῶ, καὶ γοργὸν ἄς ὑπάγω,
ἵνα μὴ θλίβω τὴν ψυχὴν τὴν δι' ἐμὲ ἀγρυπνοῦσαν.*

Ἡ μορφή αὐτὴ τοῦ πρώτου στίχου φαίνεται νὰ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη «μαντινάδα»:

*Καλὰ ἄκαμα κι ἀγάπησα δίπλα στὴ γειτονιά μου
κ' ἔχω τὸν ὕπνο διάφορο καὶ τὸ φιλι κοντά μου⁴.*

1. Οἱ φράσεις πᾶσαν τὴν Συρίαν καὶ πάντα τὰ θηρία ὑπάρχουν καὶ στὸν περίεργο πρόλογο τοῦ G, στ. 3 καὶ 15. Ὁ πρόλογος, γραμμένος, ὅπως ἤδη παρατηρήθηκε, ἀπὸ πρόσωπο ἑλληνομαθέστερο ἀπὸ τὸν συντάκτη, ἀλλὰ πού δὲν διάβασε ἢ δὲν κατάλαβε τὸ ἔργο, ὑποδεικνύει χρόνους, στοὺς ὁποίους ὄλη σχεδὸν ἡ Μικρὰ Ἀσία ἕως τὴ Σμύρνη δὲν εἶναι πιὰ στὰ χέρια τῶν Βυζαντινῶν ἀλλὰ τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων. Σημειῶνω ὅτι ὁ στ. E 1790 ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς τὸ πρότυπο τοῦ G I 296, ἀν καὶ δὲν βρίσκεται στὴν ἀντίστοιχη θέση: λόγια πού ἀφοροῦσαν στὸν Διγενῆ μεταφέρονται στὸν πατέρα του.

2. Παρέχω τοὺς στίχους ἀποκατεστημένους. Τὸ χειρόγραφο ἔχει μακρὰ (χωρὶς τὸ -ν, ὅπως ἄρχιζε νὰ προφέρεται στὴν ἐποχὴ τοῦ γραφέα), ἐνῶ δυὸ στίχους πιὸ πάνω μακρὰν, καὶ πανεύγνωστην ἀντὶ τοῦ πανέμνοστην, πού δὲν ἔχει σχέση πρὸς τὴ λ. γνωστός. Πβ. Στ. Ἀλεξίου, ἔ.ἀ., σ. 39 γιὰ «scribal errors» τοῦ γραφέα. Τὸ πανεύγνωστην πού προτείνει ὁ Hesselting λαμβασμένο.

3. Hesselting, ἔ.ἀ., σ. 547, Καλονάρος, ἔ.ἀ., σ. 163.

4. Καλονάρος, ἔ.ἀ., σ. 50, σημ. στὸ στ. G IV 401. Πβ. Hesselting ἔ.ἀ., σ. 547 κέ. καὶ σημ. 2, ὅπου φαντάζεται ὅτι ὁ πάγκοινος σύνδεσμος στὴ φράση ὁ δὲ φιλῶν παρανοήθηκε ὡς ἀρνητικὸ δέν!

Ἡ ἀποψη αὐτὴ θὰ ἦταν ἀκλόνητη, ἂν δὲν συνέβαινε κάποτε στὴ λαϊκὴ ποίηση νὰ γίνεταί πολλαπλὴ ἢ καὶ ἀντιφατικὴ χρῆση τῶν θεμάτων. Τὴν ἐρμηνεία ἔδωσε ὁ Στίλπων Κυριακίδης παλαιότερα: «Ἐκεῖνος ποὺ ἀγαπᾷ μακράν... ἀκριβῶς ἔνεκα τοῦ μήκους τῆς ὁδοῦ δὲν ἐπιχειρεῖ συχνὰ ταξίδια πρὸς συνάντησιν τῆς ἀγαπητῆς του, δὲν περιπατεῖ τὴν νύκτα, δὲν στερεῖται τὸν ὕπνον, ἀπαρνεῖται καὶ αὐτὸν τὸν εὐώδη παράδεισον τῆς καλῆς του. Ἐν τούτοις αὐτὸς (ὁ Διγενῆς) παρ' ὅλον τὸ μήκος τῆς ὁδοῦ γρήγορα μεταβαίνει» κτλ.¹ Προσθέτω ὅτι τὸ εἶ τις αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ ὑποθετικὴ πρόταση, ἀλλὰ εἶναι ἡ γνωστὴ δημώδης μεσαιωνικὴ ἀναφορικὴ ἀντωνυμία *εἶ τις*: πρέπει νὰ γραφεῖ ὡς μιὰ λέξη καὶ νὰ ἐρμηνευθεῖ «ὅποιος». ² Μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ μεταφράσει ὡς ἐξῆς: «Ὅποιος ἔχει μακριὰ τὴν ἀγαπημένη του καὶ δὲν μπορεῖ νὰ πάει γρήγορα νὰ τὴ δεῖ, αὐτὸς δὲν κάνει νυχτερινὴ πορεία, δὲν στερεῖται τὸν ὕπνο, ἀρνιέται γιὰ τὸν ὕπνο καὶ τὸν ἴδιο τὸν Παράδεισο. Ἐγώ, σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς ἄλλους, ἂν καὶ ἀγαπῶ μακριὰ, γρήγορα πηγαίνω, καὶ χάνω τὸν ὕπνο γιὰ χάρη τῆς ἀγαπημένης μου». Μιὰ ἀνάλογη παραλλαγή τοῦ θέματος τῆς νυχτερινῆς πορείας πρὸς τὴ μακρινὴ ἀγαπημένη συναντοῦμε στὴν ἀκόλουθη κρητικὴ μαντινάδα³:

*Μωρὲ φεγγάρι γιὰ στραθειά, ποὺ ἔχει στραθειά νὰ κάμει,
καὶ ἀπού ἔχει ἀγάπη στὰ μακρά, νὰ πὰ νὰ δεῖ ἴντα κάνει.*

Ἐδῶ, ὅπως στὸν «Ἀκρίτη» τοῦ Ἐσκοριάλ, πρόκειται γιὰ πορεία νέου πρὸς τὴν ἀγαπημένη του σὲ φεγγαρόλουστη νύχτα⁴. Παραδοσιακὴ καὶ ἐντελῶς ἔγκυρη εἶναι καὶ ἡ μνεία τῶν μύρων τοῦ Παραδείσου. Πβ. Migne, PG 65, στ. 453· ἐπίσης στὸν Μαρίνο Τζάνε Μπουνιαλὴ (Κατάνυξις ὠφέλιμος, Βενετία, 1684, στ. 282) γιὰ τὰ κάλλη καὶ τὲς μυρωδιὲς τοῦ Παραδείσου.⁵ Ὁ Παράδεισος ἀκούεται σὲ ἀνάλογη παροιμιώδη φράση καὶ σήμερα, π.χ. «δὲν πηγαίνει, καὶ τὸν Παράδεισο ἂν τοῦ χαρίσουν» κτλ. Ὅρθά λοιπὸν ὁ Κυριακίδης θεωροῦσε ἐσφαλμένη τὴ γνώμη τοῦ Hesseling, ποὺ ἔβρισκε ἀσυνάρτητο τὸ τραγούδι

1. Ὁ Διγενῆς Ἀκρίτας, 1926, σ. 76 κέ.

2. Βλ. Λεξικὸ Κριαρᾶ, λ. *εἶ τις*.

3. Ἡ μαντινάδα μοῦ ἀνακοινώθηκε ἀπὸ τὸν κ. Θ. Δετοράκη καὶ τὸν κ. Βενιζέλο Χατζάκη. Μιὰ ἀκόμη κρητικὴ μαντινάδα ἀφορᾷ στὴν ὁμορφιὰ τῆς νυχτερινῆς πορείας μὲ φεγγάρι: *ὅποιος δὲν ἐπορπάτηξε τὴ νύχτα μὲ φεγγάρι / καὶ τὴν αὐγὴ μὲ τὴ δροσὰ τὸν κόσμον δὲν ἔχρη.*

4. Πβ. G IV 407. Γιὰ τὸ φθαρμένο χωρίο E 844 βλ. Στ. Ἀλεξίου, ἔ.ἀ., σ. 100 κέ.

5. Πβ. ἀνάλογη χρῆση πρὸς ἐκείνη τοῦ E 841 στὸν Π. Πρεβελάκη, *Τὸ ἱερὸ σφάγιο*, 1952, σ. 37, γιὰ πρόσωπο ποὺ ἀρνιέται «ὅλες τις εὐωδιὲς ἀπὸ τὸν Παράδεισον» κτλ. (σὲ μεταφορικὴ χρῆση).

τοῦ Διγενῆ στὸ κείμενο Ε¹ καὶ ὀρθὰ ὁ Τσοπανάκης² ἐλέγχει τὸν Καλονάρο, πού ἔβλεπε «πλήρη σύγχυσιν» στὸ χωρίο.

Ἐνα παράδειγμα ἀκόμη θὰ πείσει ὅσους ἀμφιβάλλουν γιὰ τὸ ὅτι ὁ Hesseling καὶ ὁ Καλονάρος ὄχι μόνο δὲν κατανοοῦσαν τὸ κείμενο, ἀλλὰ δὲν ἦταν σὲ θέση οὔτε νὰ τὸ διαβάσουν³. Στὸ χωρίο Ε 1403 κέ. ἡ ἀμαζόνα Μαξιμῶ ζητᾶ ἀπὸ τὸν βοηθὸ τῆς Μιλιμίτση νὰ ἑτοιμάσει, γιὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ἐναντίου τοῦ Διγενῆ, ἑκατὸ διαλεχτοὺς πολεμιστὲς:

... *κἂν ἑκατὸν ἀγούρους*
καὶ ἄς ἔχουν ἄρματα καλά, ἰππάρια ἀφιρωμένα,
καὶ ἄς συνεπεριγυριστῆ, νὰ κροῦν καλὰς ραβδέας.

Ἔτσι ἐκδίδει ὁ Hesseling, καὶ ὁ Καλονάρος τὸν ἀκολουθεῖ, καταχωρίζοντας καὶ στὸ Γλωσσάριό του τὸ περίεργο καὶ ἀγνωστο ἀπὸ ἄλλου ρῆμα *συνεπεριγυρίζομαι*. Οἱ ἐκδότες δὲν ἐνοχλήθηκαν οὔτε ἀπὸ τὴν ἀνακολουθία στὸν ἐνικὸ ἀριθμὸ τοῦ ὑποθετικοῦ ρήματος. *Ἄς συνεπεριγυριστῆ, ἀλλὰ ποιός;*⁴ Τὴ λύση δίδει τὸ χειρόγραφο· τὸ χωρίο εἶναι γραμμένο ἀνορθόγραφα, ἀλλὰ μὲ σωστὸ τονισμό, πού δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ τρεῖς λέξεις: *ἄς ἦνε περιγυριστῆ*, δηλαδή *ἄς εἶναι περιγυριστοὶ (οἱ ἑκατὸν ἀγούροι τοῦ Ε 1403)*, ὅπως ἀπαιτεῖ τὸ νόημα. Ἡ ἔννοια εἶναι «ἐξοπλισμένοι μὲ κάθε τι ἀπαραίτητο, ἔτοιμοι γιὰ τὴ μάχη»: πβ. Ε 1332 *περιγυρισμένος, νὰ μὴν τοῦ λείπη τίποτε* κτλ. (Μία διαφορετικὴ ἐρμηνεῖα ἔδωσε ὁ Ξανθουδίδης, πού διέγνωσε τὴν ὀρθὴ γραφὴ χωρὶς νὰ ἔχει δεῖ τὸ χειρόγραφο). Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὰ νέα ἑλληνικὰ ἡ παθητικὴ μετοχὴ μπορεῖ νὰ ἐναλλάσσεται μὲ τὸ ρηματικὸ ἐπίθετο. Ἔτσι στὸν Φορτουνάτο Α 331 διαβάζομε *ἔχει τὸ νοῦ διασκορπιστὸ ἀντὶ διασκορπισμένο*, στὸν Σολωμὸ (Κρητικὸς XXII, 4) *τὸ χέρι πού ἔχα σηκωτὸ ἀντὶ σηκωμένο* κτλ.

Ὁ Hesseling ἀγνοώντας ἀκόμη καὶ τὸν τρόπο γραφῆς τοῦ ν διαβάζε *ἐδειλῶμαν* (298), *ἐστείλωμεν* (511), ἐπίσης ἐξέδιδε *ἀνδρείαν περισσότεραν* (1334), *ἔρραιαν μετὰ ροδοσταμμάτων* (584), «διορθώνοντας» τὸν γραφέα, πού ὅμως εἶχε γράψει *ἐδιλῶναν* (δηλαδή *ἐδηλῶναν*), *ἐστύλωνεν*,⁵ *ἀνδρείαν περισσότεραν, μετὰ ροδοσταμάτων*, πολὺ κανονικά. Ὁ Ξανθουδίδης, καὶ ἄλλοι

1. Ἔ.ἀ., σ. 76 κέ.

2. Ἑλληνικά, 17, 1962, σ. 78, ὅπου διαφορετικὴ ἄποψη γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ χωρίου.

3. Πβ. Trapp, ἔ.ἀ., σ. 38 καὶ Καραγιάννη, ἔ.ἀ., σ. 268, γιὰ τὴν ὑποτίμηση τοῦ χειρογράφου Ε καὶ γιὰ τὸ μὴ σωστὸ διάβασμά του ἀπὸ τοὺς ἐκδότες.

4. Μόνο ὁ Trapp πρόσεξε ὅτι στὸ Ε 1405 ἀπαιτεῖται πληθυντικὸς καὶ ἔγραψε *συνεπεριγυριστοῦν*. Πβ. καὶ Ε 330 *ἄς περιγυριστοῦμεν*.

5. Ὁ Hesseling «διόρθωνε» στὸ ὑπόμνημά του: *ἐστείλωμεν*, ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν ἔννοια. Ὁ Grégoire παραδιορθώνει *ἐτύλωνεν*: *Byzantion*, 14, 1939, σ. 217.

πού πρότειναν τὴν εἰσαγωγή τῶν ὀρθῶν γραφῶν¹ ἐνόμιζαν ὅτι διορθῶνουν λάθη τοῦ κειμένου, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα διόρθωναν μόνο τὰ παραναγνώσματα τοῦ ἐκδότη, γιατί τὸ κείμενο ἔχει τὶς ὀρθές γραφές. Ὑπὸ τὶς συνθήκες αὐτὲς ἦταν φυσικὸ ὁ Hesseling νὰ βρῖσκει παντοῦ «des fautes absurdes» καὶ αὐτὸ ὀδήγησε στὴν θεωρία ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ Ε παρανοεῖ ἕνα λόγιο πρότυπο.

Διαπιστώνομε λοιπὸν στοὺς πρώτους ἐκδότες καὶ μελετητὲς τοῦ ἔπους ἔλλειψη ἐπαρκοῦς κριτικοῦ προβληματισμοῦ γιὰ τὴ σωστὴ γραφὴ καὶ τὴ σωστὴ ἐρμηνεία. Ἐντυπωσιάζει ἀκόμη ἢ πλήρης ἄγνοια τῆς στιχοουργίας, ὁ εὐκόλος ἐφησυχασμὸς στὰ πορίσματα τῶν πρώτων ἀναζητήσεων (π.χ. στίς τοπωνυμικὲς ταυτίσεις τοῦ Καρολίδη καὶ στὴ θεωρία τοῦ «ἀναβαπτισμοῦ» στὸ δημοτικὸ τραγούδι, τοῦ Νικολάου Πολίτη²), ἢ παραμέληση τῶν *realium*, ἢ ἀδυναμία στὴν αἴσθηση τῆς διαφορετικῆς γλωσσικῆς βαθμίδας τῶν κειμένων καὶ ἢ ἰσοπεδωτικὴ διαπραγματεύσή τους ἄσχετα ἀπὸ τὶς χρονικὲς ἀποστάσεις καὶ τὰ ἱστορικὰ πλαίσια πού τὰ διαφοροποιοῦν. Ὑπενθυμίζω ὡς παράδειγμα τὶς «γενεαλογίες» τῶν προσώπων τοῦ ἔπους, πού καταρτίζονταν μὲ τὴν ἀνάμειξη τῶν δεδομένων ὅλων τῶν παραλλαγῶν, παλαιότερων καὶ νεωτέρων, χωρὶς κριτικὸ ἔλεγχο τῆς ἐγκυρότητας τῶν δεδομένων αὐτῶν.

Δυσάρεστα ἐπηρεάσε τὴν ἔρευνα καὶ τὸ ὅτι, κατὰ κακὴ τύχη, πρῶτα ἀνακαλύφθηκαν καὶ δημοσιεύθηκαν ἢ διασκευῆ τῆς Τραπεζούντας (1875) καὶ τῆς Ἄνδρου (1881), καὶ ἀργότερα ἢ διασκευῆ τῆς Grottaferrata (1892) καὶ πολὺ ἀργότερα τὸ κείμενο τοῦ Ἑσχοριὰλ (1911). Ἔτσι, μὲ τὴν ἀντίστροφη ἀνάδυση, πρῶτα τῶν νεωτέρων συντάξεων καὶ ἔπειτα τῶν παλαιότερων, διαμορφώθηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ προκαταλήψεις, ἔμμονες ἰδέες καὶ «τύποι σκέψης» πού δὲν μποροῦσαν νὰ ξεπεραστοῦν εὐκόλα.

Σημαντικὸ ρόλο στὴν ἐσφαλμένη ἐκτίμηση τῶν κειμένων ἔπαιξε ἐπίσης ἢ καλὴ ποιότητα τοῦ χειρογράφου G καὶ ἢ κακὴ τοῦ Ε, ἀφοῦ μάλιστα πολλοὶ μελετητὲς δὲν ἔκαναν διάκριση μεταξὺ κειμένου καὶ χειρογράφου, δὲν μποροῦσαν νὰ δοῦν πίσω ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τὸ κείμενο, καὶ συνέχισαν τὸν γραφέα μὲ τὸν συντάκτη. Ἡ ἐπιμελημένη ἔκδοση τοῦ G ἀπὸ τὸν Manrogordato στὴν Ὁξφόρδη καὶ ἢ ἔμμετρη ἀγγλικὴ του μετάφραση ἐνίσχυσαν ἀκόμη πε-

1. *Χριστιανικὴ Κρήτη*, 1, 1912, σ. 550, σ. 553, σ. 566.

2. Ἄντιστοιχῶς, Ἐπιστ. Ἐπετηρὶς Πανεπιστημίου (Ἀθηνῶν), 1905-1906, σ. 188 κέ. καὶ *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα* 1, (1920), σ. 240 κέ. Ἄν τὸ κείμενο Ε ἀποτελοῦσε πραγματικὰ ἀνασύνταξη μὲ παρεμβολὲς νεωτέρων τραγουδιῶν, τότε ἀσφαλῶς θὰ εἴχαμε καὶ νεώτερα χρονολογικὰ στοιχεῖα, ὅπως π.χ. στὸ κείμενο τῆς Ἄνδρου (345) ἢ μνεῖα τῆς Βενετίας. Τὰ δημοτικὰ στιχοουργικὰ γνωρίσματα πού βρῖσκει ὁ Νικ. Πολίτης σὲ τμήματα τοῦ Ε, αὐτ., σ. 242, ἀπαντοῦν σὲ ὀλόκληρο τὸ κείμενο, ἐπομένως δὲν ἀποτελοῦν ἔνδειξη συμπτωματικῆς, μερικῆς καὶ «ἐκ τῶν ὑστέρων» ἐπιδράσεως τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ.

ρισσότερο τὴν ὑπερεκτίμηση τῆς παραλλαγῆς τῆς *Grottaferrata*. Ἦταν ἓνα κείμενο ποὺ δὲν παρουσίαζε μεγάλα κριτικά προβλήματα· ἡ μετάφραση ὑποβοηθοῦσε στὴν κατανόησή του, καὶ τὸ κολάκευε δείχνοντάς το κάτω ἀπὸ ἓνα εὐνοϊκὸ φῶς. Ἀντιθέτως στὸν Ἀκρίτη τοῦ Ἑσχοριάλ, στίς ἐκδόσεις τοῦ Hesselring καὶ τοῦ Καλονάρου, σὲ κάθε βῆμα σκόνταφτε κανεὶς σὲ ὑπέμετρους ἢ ἑλλιπεῖς ἢ διαλελυμένους στίχους καὶ σὲ ἀνυπέβλητες κριτικὲς καὶ ἐρμηνευτικὲς δυσκολίες.

Τὰ λίγα χωρία τοῦ E, τῶν ὁποίων τὴν ἐγκυρότητα ἔναντι τοῦ G εἶχαν ἐπισημάνει ὁ Ξανθουδίδης, ὁ Βογιατζίδης, ὁ Κυριακίδης, κ.ἄ.¹ δὲν ἀρκοῦσαν γιὰ τὴν ὑπερνίκηση τῶν προκαταλήψεων. Κυρίως διέφευγε τὸ ὅτι τὰ γεωγραφικά καὶ ἱστορικά δεδομένα ἔχουν πολὺ μεγαλύτερη λογικὴ ἀλληλουχία στὸ κείμενο E καὶ ὅτι ἡ ἀλληλουχία αὐτὴ ἦταν ἀσυμβίβαστη μὲ τὶς θεωρίες τοῦ «παρανοουμένου λογίου προτύπου», τῆς «χειρότερης καὶ νεώτερης μορφῆς», τῆς «προφορικῆς παραδόσεως», τῆς «κρητικῆς διασκευῆς» κτλ. Διέφευγε ἐπίσης τὸ ὅτι ἡ γλωσσικὴ ἔκφραση στὸ E εἶναι ἀμεσότερη, καὶ ἡ στιχουργία, ὅσο μπορούμε νὰ κρίνομε ἀπὸ τὰ τμήματα ποὺ δὲν ἔχουν φθαρῆ, ὑγιέστερη. Ἡ ἐγγενὴς τονικὴ ἀρρυθμία τοῦ G δὲν γινόταν ἀντιληπτὴ, παρὰ μόνο στοὺς πολὺ ἐξοικειωμένους μὲ τὸν ἑλληνικὸ δεκαπεντασύλλαβο.

Εὐνοϊκὰ ὑπὲρ τοῦ G ἐπηρέαζε τοὺς ἐρευνητὲς τὸ ὅτι καὶ τὸ κείμενο αὐτό, λόγῳ τῆς παλαιότητάς του, σώζει σπάνια τοπωνύμια καὶ ὀνομασίες χωρῶν καὶ λαῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Μέσης Ἀνατολῆς. Δὲν πρόσεχαν ὅτι ἀνάμεσα στὰ ἱστορικῶς ἔγκυρα αὐτὰ στοιχεῖα παρουσιάζονται οἱ Ἀσσύριοι (G III 151), οἱ Βραχμάνες (VI 387, VII 92) καθὼς καὶ οἱ Τρωγλοδύται (I 46), γιὰ τοὺς ὁποίους ἤδη ὁ Καρολίδης εἶχε παρατηρήσει ὅτι ἀποτελοῦν (μυθικὸν κόσμημα)².

Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους, ἡ θεωρία ὅτι τὸ G εἶναι τὸ ἀρχέτυπο ἢ ἡ πλησιέστερη στὸ ἀρχέτυπο παραλλαγὴ τοῦ ἀκριτικοῦ ἔπους διαδόθηκε ἀρκετά. Ἡ δική μας ἄποψη, ποὺ περίπου συμπίπτει μὲ τὴ γνώμη ἐρευνητῶν ὅπως ὁ Κυριακίδης, ὁ Dölger, ὁ Trapp, ὁ Jeffreys (παλαιότερα καὶ ὁ Λίνος Πολίτης)³, εἶναι διαφορετικὴ. Τὸ G δὲν μπορεῖ νὰ ἐκτιμηθεῖ τόσο ὑψη-

1. Χριστιανικὴ Κρήτη 1, 1912, σσ. 549, 558· BZ 24, 1923-24, σσ. 65, 75, 77· Διγενῆς Ἀκρίτας, σ. 78.

2. Ἔ.ἄ., σ. 219. Προβληματικὴ, γιὰ τὸ ἀραβικὸ φυλετικὸ σύστημα, εἶναι καὶ ἡ «στρατολογία» ἀδνομματῶν (μὲ τὸν βυζαντινὸ ὄρο) ἀπὸ τὸν ἀμιρὰ στὸ G I 45-47, καὶ μάλιστα σὲ τόσο πλατειὰ ἔκταση. Ἰσοπότη καὶ ἡ χρῆση τοῦ ὄρου Ἀκρίτης γιὰ τοὺς Σαρακηνούς καὶ Διλεμίτες (Τούρκους) G I 155.

3. Κυριακίδης, ἔ.ἄ., σ. 76 κ.ἑ.· Dölger, BZ 31, 1931, σ. 127, 33, 1933, σ. 406 κ.ἑ., 41, 1941, σ. 190· Λ. Πολίτης, ΜΕΕ, λ. Διγενῆς: «ἀκολουθεῖ (τὸ E) παράδοσιν ἀρτιωτέραν».

λά. Προσωπικά πιστεύω ὅτι τὸ πιθανότερο διάγραμμα γιὰ τὴ γένεση, τὶς φάσεις καὶ τὶς μετέπειτα τύχες τοῦ ἀκριτικοῦ ἔπους μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ ὡς ἑξῆς:

I. Προφορικά ἄσματα γιὰ τὸν Διγενῆ καὶ τοὺς γονεῖς του (Θ', Γ', καὶ ΙΑ' αἰῶνες).

II. Σύνθεση βάσει τῶν ἀσμάτων αὐτῶν, τὸν ΙΒ' αἰῶνα, ἐνὸς ἢ δύο (H.G. Beck¹) κειμένων, χωρισμένων σὲ ἐπεισόδια, ὅχι σὲ ἀριθμημένους Λόγους. Ὁ συντάκτης ξέρει ὀρισμένα δημοφιλῆ θρησκευτικὰ κείμενα καὶ κάποιους βυζαντινοὺς χρονογράφους. Ἀναφορὰ σπανίων τοπωνυμίων τῆς Συρίας καὶ Μικρᾶς Ἀσίας, καθὼς καὶ ἄλλων στοιχείων τοῦ βυζαντινοῦ καὶ ἀραβικοῦ βίου. Γλωσσικὴ καὶ στιχουργικὴ μορφή ἀνάλογη μὲ ἐκείνη τῶν ἔργων τοῦ Γλυκᾶ, τοῦ Σπανέα, τῶν Προδρομικῶν: γλώσσα «δημώδης» μὲ ἀνάμεικτα λόγια στοιχεῖα. Ἡ ἄποψη αὐτὴ γιὰ τὴν ἀρχικὴ γλωσσικὴ μορφή τοῦ ἔπους εἶναι ἱστορικὰ καὶ φιλολογικὰ ἡ μόνη δυνατὴ καὶ πιθανή². (Δὲν ὑπῆρχε ἄλλο ὄργανο εὐρείας ἐπικοινωνίας). Ὁ ποιητὴς τῶν Προδρομικῶν ξέρει αὐτὸ τὸ κείμενο. Τὸ ἴδιο ἰσχύει ἀργότερα γιὰ τὸν συντάκτη τοῦ Λιβίστρου, τῆς Ἀχιλλίδας, τοῦ ABC, καὶ τὸν Σαχλίχη³.

III. Σύνταξη, ἐπίσης στὸν ΙΒ' αἰῶνα, τοῦ ἀρχαῖζοντος κειμένου G, βάσει τοῦ δημῶδους, μὲ διαίρεση σὲ Λόγους, μὲ διαφορὲς προσθήκες⁴ καὶ μὲ

1. *Beiträge zur S. O. Europa-Forschung* 1966, σ. 139, *GBVL*, σ. 137 κέ. Διαφορετικὰ ὁ Trapp, *Studi in onore di Q. Cataudella*, 2, 1972, σ. 637 κέ. Νομίζω ὅτι στὸ κείμενο E τὸ δεύτερο μέρος περιλαμβάνει περισσότερα τῶν δυὸ αὐτοτελῆ τμήματα μὲ χαλαρὴ σύνδεση. Σημειῶνω ἐδῶ ὅτι ἡ σχέση ἔπους καὶ προφορικῶν ἀσμάτων βρῖσκεται, ὅπως ἦταν φυσικό, στὴ γένεσή του, στὴν ἀρχικὴ σύνταξη ἢ πρώτη καταγραφή του. Ἡ σχέση αὐτὴ δὲν μποροῦσε νὰ δημιουργηθεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων, ἀπὸ μιὰ ὑποτιθέμενη ἀνασύνταξη σὲ νεώτερη ἐποχῇ. Δὲν ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἄποψη αὐτὴ.

2. Πβ. Trapp, *Digenes Akrites*, σ. 48: «Vermutlich war der Archetyp in einer mischsprachlichen Form abgefasst, etwa so wie die ältesten nichtattizistischen Gedichte des Prodomos und Glykas» κτλ. Ἡ μορφή αὐτὴ δὲν συμπίπτει μὲ τὴ γλώσσα καὶ τὸ ὄφος τοῦ G.

3. Στ. Ἀλεξίου, ἑ.ἀ., σ. 79-83. Ἐς σημειωθεῖ ἐδῶ τὸ ἀνέβασμα τῆς χρονολογίας τοῦ Σαχλίχη στὸν ΙΔ' αἰῶνα, A. van Gemert, *Θησαυρίσματα*, 17, 1980, σ. 36 κέ. *Αὐτ.*, σ. 71 γιὰ μίμηση ἀπὸ τὸν Σαχλίχη «ἐπικῶν ἀκριτικῶν τραγουδιῶν». Ἀπλούστερο (καὶ πιθανότερο γιὰ τὴν Κρήτη) εἶναι νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ Σαχλίχης εἶχε ὑπ' ὄψει ἕνα παλιότερο χειρόγραφο τῆς παραδόσεως E, ἡ ὁποία ἐπομένως προηγεῖται τοῦ Σαχλίχη. Ἡ Καραγιάννη στὴν καλὴ ἐργασία της ποὺ μνημονεύσαμε ἐδῶ γιὰ τὸν Διγενῆ E ἀνέβασε σημαντικὰ τὴ χρονολογία τοῦ κειμένου E καὶ ἔδειξε ὅτι τὸ χειρόγραφο κακοδιαβάστηκε καὶ ὑποτιμήθηκε ἀπὸ τοὺς πρώτους ἐκδότες, σ. 267 κέ. Πρὸς τὶς διαπιστώσεις αὐτὲς ἀντιφάσκει ἡ ἔμμονη στὴν ἄποψη τῶν πρώτων αὐτῶν ἐκδοτῶν ὅτι τὸ E ἀποτελεῖ «νεώτερη καὶ χειρότερη μορφή» τοῦ Διγενῆ, *αὐτ.*, σ. 69.

4. Οἱ κυριότερες ἀπὸ τὶς προσθήκες αὐτὲς στὴν πλοκὴ εἶναι ἡ ἱστορία τῆς κόρης τοῦ Ἀπλοράβδη G V 242 κέ., ἡ συνάντησή μὲ τὸν αὐτοκράτορα G IV 971 κέ., ἡ σφαγὴ τῆς Μαξιμῶς G VI 834 κέ., ἡ περιγραφή τοῦ ἀνακτόρου G VII 46 κέ., τὸ νόσημα G VIII 31 κέ.

ἐπιδράσεις λογίων μυθιστορημάτων, «ἐκφράσεις» κτλ. Φθορά τοπωνυμίων και ὀνομάτων. Ἡ *Raxè* μεταβάλλεται σὲ *Raxàβ* (III 50) ἀπὸ ἐπίδραση τῶν Ψαλμῶν¹. Γλωσσική μορφή σλόικη και στιχουργία ἀδέξια. (Νομιμοποίηση τῆς ἀπόλυτης ὀνομαστικῆς, ἀναπαιστικοὶ στίχοι σὲ ποσοστὸ 21.5%).² Εἶναι περιέργο πῶς τὸ κείμενο αὐτό, ποὺ βρίσκεται πολὺ πῶς κάτω ἀπὸ τὸν μέσο ὄρο τῆς βυζαντινῆς ἐλληνομάθειας, θεωρήθηκε ὡς «τὸ λόγιο ἔπος». Σημειώνω ὅτι οἱ προσθῆκες, γιὰ τίς ὁποῖες μιλήσαμε, εἶναι ἐντελῶς ὁμοιογενεῖς πρὸς τὸ ὅλο κείμενο και ἀχώριστες ἀπὸ αὐτό· προέρχονται ἐπομένως ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συντάκτη τοῦ G και δὲν μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ μιὰ νεώτερη ἐπεξεργασία τοῦ κειμένου αὐτοῦ.

IV. Σύνταξη τοῦ ἀρχαῖζοντος κειμένου T, πιθανῶς στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΓ' αἰῶνα, μὲ συμπλήρησι τοῦ δημῶδους και τοῦ G³. Ἀποφυγὴ τοῦ ἀναπαίστου⁴. Προσθῆκες στὸ ὀνοματολόγιο (*Ἀνδρόνικος, Εὐδοκία* κ.ἄ.). Ἀνανέωση ὀρισμένων τοπωνυμίων και ἔθνικῶν: ἡ *Raxè* μεταβάλλεται σὲ *Rouxà* (T 483). Πρόκειται γιὰ τὴν Ἑδεσσα (ἀραβ. *ar-Ruha*, τουρκ. *Urfa*),

και ἡ κηδεία τοῦ Ἀκρίτη G VIII 202 κέ. (Ἐπομένως τὰ τοπωνύμια ποὺ μνημονεύονται στὸ τελευταῖο αὐτὸ μέρος δὲν ἀποδεικνύουν τίποτε γιὰ τὴν ἐγκυρότητα τοῦ G). Γιὰ ἄλλες ἀδέξιες ἐπεμβάσεις τοῦ διασκευαστῆ (ὁ Ἀκρίτης ἀπόγονος τῶν Κιννάμων, ἡ γιγαρία του Δούκισσα, συγγένεια τοῦ Ἀκρίτη και τῆς κόρης κ.ἄ.) βλ. Στ. Ἀλεξίου, ἔ.ἄ., σ. 56-57, και σημ. 46 και 136. Ὁ N. Oikonomidès, *Travaux et Mémoires*, 7, 1979, σ. 385, παρατηρεῖ ἐλλείψεις στὰ σχετικὰ μὲ τὸν βυζαντινὸ τίτλο τοῦ πατριῆου στὸ G. Φυσικὰ διατηρήθηκαν και σωστὲς γραφῆς τοῦ ἀρχετύπου στὸ G, π.χ. IV 407.

1. Ψαλμ. πς' 4: *μνησθήσομαι Ραὰβ και Βαβυλῶνος*.

2. Βλ. δείγματα τῆς ἐντελῶς ἐσφαλμένης γλώσσας τοῦ G, Στ. Ἀλεξίου, ἔ.ἄ., σ. 71. Γιὰ τὴ στιχουργία τοῦ G βλ. J. Koder, *Byzantinoslavica* 33, 1972, σ. 217 κέ. και Tiftixoglou, *BZ* 67, 1974, σ. 58 κέ.

3. Βλ. Κυριακίδης, Ἀκριτικαὶ Μελέται, *Miscellanea Mercati*, Studi e Testi 123, 1946, σ. 420 γιὰ τὴ συμπλήρησι, και αὐτ., σ. 408, γιὰ τὴ χρονολόγησι τῆς στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ΙΓ' αἰῶνα. Πβ. γιὰ τὴ συμπλήρησι Trapp, ἔ.ἄ., σ. 26 κέ. και M. Jeffreys *Λωδῶνη* 4, 1975, σ. 201: «the compiler had in his hands the extant text of E». Πβ. τοῦ ἴδιου, *Svenska Forskning Institutet i Istanbul Meddelanden* 3, 1978, σ. 7: «the creator of Z took E itself and another text closely related to G». Αὐτ., σ. 14, δέχεται σωστὰ ὡς πρώτη μορφή τοῦ ἔπους «a version without literary borrowings, probably at a more vernacular language level than G, which could have served as a common source for G and E». Δέχεται ὅμως (αὐτ., σ. 15) και «oral performance» τοῦ κειμένου αὐτοῦ και βάσει αὐτῆς καταγραφὴ τοῦ E δυὸ αἰῶνες περίπου μετὰ τὴ γένεσὴ του. (Τὰ realia τοῦ E δυσκολεύουν, ὅπως εἶδαμε, τὴν ἀποψη αὐτῆ, ποὺ θὰ προκαλοῦσε και σημαντικό κατέβασμα τῆς χρονολογίας τῆς Συμπληρώσεως, ἀφοῦ ὁ συμπληρητὴς βασίζεται στὸ E, κατὰ τὸν ἴδιο τὸν Jeffreys).

4. Γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῶν ἀναπαίστων στὸ T βλ. Λ. Πολίτης, *Acc. Naz. dei Lincei*, Quad. 139, 1970, σ. 561.

πολύ γνωστή ἀπὸ τότε πού ἔγινε ἔδρα σημαντικοῦ φραγκικοῦ πριγκιπάτου¹. Μνεία τῶν *Μουγουλίων* (Μογγόλων)². Τὸ ἀραβικὸ (μὲ μεσαιωνικὸ ἑλληνικὸ ὑποκορισμὸ) ὄνομα *Μελιμίτσης* τῶν Ε, Γ, μεταβάλλεται (2311 κ.ά.) στὸ τουρκικὸ *Μελεμέντζης* (*Melemençi*)³. Λόγιες προσθῆκες (*Θέτις* Τ 1219). Παρεμβολὴ τοῦ ἐπεισοδίου τοῦ Ἀγκύλα. Ἐμφάνιση νέων λέξεων (*ἀρτάχων*)⁴. Ὁ Ἀμβρών τοῦ Γ μεταβάλλεται (3064) σὲ σουλτάνο.

V. Προοδευτικὴ γλωσσικὴ καὶ στιχουργικὴ φθορὰ τοῦ δημῶδους κειμένου λόγω τῆς διαδόσεως καὶ συχνῆς ἀντιγραφῆς του. Παραλείψεις καὶ μετακινήσεις στίχων. Διείσδυση πολλῶν νεωτέρων γλωσσικῶν καὶ φωνητικῶν τύπων⁵. Ἡ πλοκὴ, τὰ ὀνόματα, τὸ γεωγραφικὸ καὶ ἱστορικὸ πλαίσιο διατηροῦνται. Ἀντιγραφὴ (ἔχι διασκευὴ) τοῦ κειμένου αὐτοῦ στὴν Κρήτη, τὸν ΙΕ' αἰῶνα (*φωνιάζου», ὄντε κ.ά.*): χειρόγραφο Ε. Φυσικὰ τίποτε δὲν ἀποκλείει νὰ ὑπῆρχαν καὶ καλὰ χειρόγραφα τοῦ ἴδιου κειμένου, πού δὲν ἐσώθησαν ἢ λανθάνουν.

VI. Τὸ κείμενο Τ στὸν ΙΖ' αἰῶνα ὑποβάλλεται σὲ μιὰ χωρὶς σύστημα γλωσσικὴ νεοελληνικὴ ἀνανέωση (ἀναύξητοι τύποι, *δέν, σάν*, οὐδέτερα χωρὶς

1. Βλ. γιὰ τὴ *Ρουχά* - Ἐδεσσα ὡς ἔδρα ἐνὸς ἀπὸ τὰ τέσσερα λατινικὰ πριγκιπάτα τῆς περιοχῆς, *The Cambridge History of Islam*, edited by P. M. Holt, Anna K. S. Lambton, B. Lewis, τόμ. I, A, 1970, σ. 200: «an important bastion of Frankish power». Στὰ 1144 τὴν ξαναπαίρνουν οἱ Ἀραβες. Τὰ ἄλλα τρία λατινικὰ πριγκιπάτα ἦταν ἡ Ἀντιόχεια, ἡ Τρίπολις καὶ ἡ Ἱερουσαλὴμ, αὐτ., σ. 197.

2. Κυριακίδης, *Ἀκριτικά μελέται*, σ. 402 κέ. καὶ Trapp, *Βυζαντινά* 3, 1971, σ. 210. Πιθανῶς οἱ Σάθας - Legrand στὸ χαμένο σήμερον χειρόγραφο τῆς Τραπεζούντας στ. 811, 1482 διάβασαν *Μαρούλιοι* ἀντὶ *Μουρούλιοι*. Τὸν τελευταῖο αὐτὸ τύπο δίδει ὁ Παχυμέρης 1, σ. 344, 15. Σημειῶνω ὅτι ἡ μογγολικὴ δυναστεία τῶν Ἰνδιῶν λέγεται ἐπίσης *Mughul*: Bernard Lewis, *The world of Islam*, 1976, σ. 316.

3. Καρολίδης, ἔ.ά., Ἐπετ. Παν. 1905-06, σ. 243, πβ. Ν. Oikonomidès, ἔ.ά., σ. 390. Αὐτ., σ. 376 γιὰ προφορικὴ παράδοση τοῦ Ε, καὶ γιὰ τὸ Γ ὡς πλησιέστερο στὸ ἀρχέτυπο, σ. 377, σημ. 9, σ. 384, σημ. 31, σ. 397. Ὁ ἴδιος, σ. 391, σημ. 56, ὀρθὰ ἀποσυνδέει τὰ *Μυλοκοπεῖα* (Ε 503) ἀπὸ τὴ μάχη τοῦ Λαλακόντος, στὴν ὁποία νικῆθηκε ὁ Ἀμβρών. Ἴσως πιθανότερη θὰ ἦταν ἡ σύνδεση μὲ μιὰ δευτερεύουσα ἀποτυχία τῶν Ἀράβων πού μνημονεῖ ὁ Θεοφάνης (De Boor, σ. 455, 6) ἐν τόπω λεγομένῳ *Μήλω* (*Μύλω*);.

4. Σημειῶνω, ἔπειτα ἀπὸ ὑπόδειξη τοῦ κ. Erich Trapp, ὅτι ἡ λέξη αὐτὴ δὲν ἀπαντᾷ μόνο στὸ κείμενο Α, ὅπως ἔγραψα στὰ *Ἀκριτικά*, σ. 51, ἀλλὰ καὶ στὸ Τ 2575. Στὸν ἴδιο ὀφείλω τὴν παρατήρηση ὅτι ἡ λ. *κατωμάγουλο* στὸ κείμενο Ε 776 ἔχει ὀρθῶς καὶ δὲ χρειάζεται διόρθωση, ὅπως ἐπρότεινα, ἔ.ά., σ. 99.

5. Βλ. δείγματα τῶν νεωτέρων αὐτῶν τύπων, Χατζηγιακουμῆς, *Τὰ μεσαιωνικὰ δημῶδη κείμενα Α'*, 1977, σ. 137 κέ. Πολλὴ σωστὰ παρατηρεῖ ὁ ἴδιος, αὐτ., σ. 247, ὅτι ἡ μεταποίησις αὐτῆ τοῦ Διγενῆ (στὸ Ε) καὶ ἄλλων κειμένων δὲν θίγει τὴ γενικὴ δομὴ, δὲν φτάνει σὲ ριζικὴ διασκευὴ τοῦ ἔργου. Σημειῶνω ἐδῶ ὅτι πραγματικὰ πολλοὶ τύποι τοῦ Ε ὑποκαθιστοῦν λογιώτερους τύπους τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου, αὐτὸ ὅμως δὲν συνεπάγεται λόγο ἀρχέτυπο, γιὰτι καὶ ἡ «δημῶδης» τῶν Προδρομικῶν, τοῦ Γλυκᾶ, καὶ τοῦ Σπανέα, περιέχει ἀναρίθμητα λόγια στοιχεῖα.

-ν). Νέες φθορές και προσθήκες. Θέμα τοῦ φτερωτοῦ και τοξοφόρου "Ερωτα (217 κέ.), παρεμβολή (234 κέ.) ἀπὸ τὴν «'Αλφάβητον τῆς ἀγάπης» (76, 1-2), τμήμα ὀκτασυλλάβων με ρίμες (261-276), ἀγώνας τοῦ Διγενῆ με τὸ Θάνατο (4405). Μνεία τῆς Βενετίας (345). Ἰταλικές και τουρκικές λέξεις. Κείμενο "Ανδρου - 'Αθηνῶν.

VII. Πεζὴ διασκευή "Ανδρου (1632) και ὁμοιοκατάληκτη τοῦ Πετρίτση (1670).

Σημειῶνω ἐδῶ ὅτι μιὰ χαμηλότερη χρονολόγηση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ κειμένου E θὰ ἦταν δυνατή, μόνο ἂν μπορούσε νὰ τοποθετηθεῖ σὲ νεώτερη ἐποχὴ και ἡ σύνταξη τοῦ κειμένου τῆς Grottaferrata. Οἱ ὡς τώρα ἰσχύουσες ἀπόψεις δὲν εὐνοοῦν τὴ μετακίνηση αὐτῆ¹.

Γιὰ νὰ γίνεῖ δεκτὸ στὶς ἀκριτικές ἔρευνες τὸ παραπάνω σχῆμα, πρὸς τὸ ὁποῖο τείνουν ὄχι μόνο δικές μας παρατηρήσεις ἀλλὰ και παρατηρήσεις ἀρκετῶν ἄλλων ἐρευνητῶν (ποὺ ἔχουν συγκεντρωθῆ στὰ «'Ακριτικά»), θὰ χρειασθεῖ ἴσως ἀκόμη λίγος καιρός. Δύσκολα μεταβάλλει κανεὶς γνώμη, ὅταν ἔχει συνηθίσει ἓνα ὀρισμένο «τύπο συλλογισμοῦ». Στὴν ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν, ἀκόμη και γιὰ πολὺ σοβαρότερα θέματα, ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἀνάλογες περιπτώσεις. Γιὰ τὴν ᾠρα θὰ ἤθελα μόνο νὰ ὑπογραμμίσω ὅτι δὲν ἀρκοῦν μεμονωμένες γλωσσικές και στιχουργικές παρατηρήσεις γιὰ νὰ οἰκοδομοῦμε θεωρίες σχετικὰ με τὸ κύρος τῶν παραλλαγῶν τοῦ ἀκριτικοῦ ἔπους, ἀλλὰ χρειάζεται πολὺ πλευρὴ ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος στὸ σύνολό του.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΒΕΙΟΥ

1. Προσθέτω ἐδῶ ὅτι τὸ θέμα τῆς προτεραιότητας τῶν κειμένων G, E δὲν μπορεῖ νὰ λυθεῖ με μόνη βάση τὴ χρονολόγηση τῶν χειρογράφων. Ὁ Beaton, *BMGS* 4, 1982, σ. 16, δίδει ὑπερβολικὴ σημασία στὴ χρονολόγηση αὐτῆ. Ἡ ἐνδιαφέρουσα ἐργασία τοῦ ἴδιου στὸ *Byzantion* 51, 1981, σ. 22 κέ., καθὼς και τοῦ Β. Χρηστίδη, *Byzantion* 49, 1979, σ. 94, θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν σὲ νεώτερο δημοσίευσμά μας.